

Көркем мәтін интерпретациясының принциптері

Әдеби шығарманы оқу тек мәтін бойынша ақпарат алу ғана емес. Бұл тұрғыда әдеби шығарма мен өзге пәндердегі оқу материалын оқудың елеулі ерекшелігі бар. Әдеби шығарма - образды әлемге, поэтикалық тілге құрылған күрделі жүйе. Көркем мәтінде тілдік қолданыстардың денотат мағынасынан бөлек коннотациялық мағынасы, поэтикалық, образды мәнін түсіну үшін сөздің қолдану аясындағы (сөйлем ішінде, мәтін бөлігіндегі) қалпын зерделеу аса маңызды. Автордың дүниетанымы мен шығармашылық ізденісінен туған «өнімді» оқушының оқиға желісіне қатысты ғана түсінуі жеткіліксіз, оқырман ретінде көркем әлемге араласуы, қиялын ояту және оқылған шығарманы сыни тұрғыдан түсінуі маңызды. Бұл әдебиет пәнін оқытудың функционалды міндеттерін құрайды. Әдеби шығарма күрделі танымдық жүйе десек, сол жүйеге дендеп бойлау үшін оқушының алғашқы қабылдауын ұйымдастыру аса маңызды. Көркем шығарманы оқушының оқырман ретіндегі қабылдауы – оның өміртанымдық, эмоциялық, эстетикалық тәжірибесіне сүйенетін күрделі шығармашылық үдеріс.

Психолог О. И. Никифорова көркем шығарманы қабылдауды үш кезеңге бөледі: «1 кезең – елестеу, 2 кезең – идеялық мазмұнын түсіну, 3 кезең – көркем шығарманың оқырманның жеке тұлғасына әсері» [1]. Қабылдаудың аталған үш кезеңі де шығарманы оқу үдерісінде жүзеге асады. Әдеби шығарманың оқылымы оқырманның өмірлік тәжірибесіне, оның жалпыдайындығы мен біліміне, қабылдаумен қиялына, құндылығы (тарихи және мәдени) мен ұстанымдарына байланысты әртүрлі интерпретациясына мүмкіндік береді әрі әдеби мәтінді оқудың

өзектілігін танытады. (Бұл теориялар Г.Г. Гадамер, [2] Ф. Шлейермахер [3] еңбектерінде айқын көрініс тапқан. Сондай-ақ әдебиетті оқыту әдістемесі саласында Ы. Алтын-сарин, Ә. Қоңыратбаев, [4] В. Г. Маран-цман еңбектерінде тұлғасын қамтырған [5]). Әдеби шығарма оқырманның мәтін мен және сол арқылы автормен белсенді қатынасын (бейвербалды диалогін) қамтиды. Бұл тәуелсіз коммуникативті әрекет, сол арқылы оқырман мәтіннің деректерімен өзінің ресурстарына (тілдік, мәдени, адамгершілік және т.б.) сүйене отырып, мәтіннің өзіндік проекциясын құрады, түсінігін қалыптастырады. Бұл тұста аса көңіл бөлетін мәселе - әдеби шығарманың тілдік ресурсы. Көркем шығарманың тілін көбіне көркемдік, стилдік жағынан талданатын нысан ретінде қарастыру сияқты біржақты түсінік басымдық алған. Негізінде әдеби шығарманың тіліне мән беру екі түрлі мақсатта жүзеге асылуы керек:

- 1) жекелеген тілдік қолданыстардың мағынатын танымдық функциясы;
- 2) шығарманың тілінің көркем-эстетикалық функциясы.

Алғашқысы – шығарманың тілдік ресурсын құраушы мазмұндық мәнде қарастырылуы. Оқушының тілдік тұлғасына, яғни сөздік қорына сүйене отырып түсінік деңгейін есепке алу мен әдеби мәтін ауқымында оқушының тілдік қорындамыту көзделуі қажет. Яғни оқушы әдеби мәтінді оқығанда өзінде қалыптасқан түсінік басып алғанынан жаңа деңгейге көтеріледі. Әр шығармадағы жаңа сөздер, жаңа мағына арқылы сөздік қоры толығатын мәні. Сондықтан мұғалім де, оқушы да көркем шығарманың ой әлемін арқалап тұратын негізгі қолданыстарға мән беруі керек. Сөз – ойдың «киімі», ойды жеткізудің құралы. Әдеби шығарманың өн бойында тілдік құрал әртүрлі формада: жеке сөз, сөз орталымы немесе сөз тіркестері (тұрақты сөз тіркесі) қалпында келіп автордың ойына тірек болып негізгі мағынаны арқалап тұрады. Кейде шығармадағы сөз қолданысын түсінбеу, тұтас шығарма мазмұнын жетік түсінбеу есепке алынады. Бұдан уатын қорытынды шығарманың түсіну деңгейінде барлық сөзге талдау жасау керек деген жаңсақ пікір туындамау керек. Сол шығарма мазмұнын құрап тұрған негізгі авторлық қолданыстар назардан тыс қалмай, мағынаны терең түсінуге ықпал етуі маңызды. Ал шығарма тілінің көркемдік әлеміне көңіл бөлуге талдау деңгейінде жүргізіледі.

Материалдар мен әдістер

Әдеби мәтінмен жүргізілетін жұмыстарда қолданылатын белсенді әдістердің ені вербалды жүйеде жүргізіледі: сөздік әдістері, зерттеушілік әңгіме, түсіндіру, баяндау белсенді қолданылады. Әдебиетте әдеби шығарманы оқытуды баяндау әрекетінен бастаудың өзіндік мәні бар. Баяндау әдеби мәтінге интерпретация жасаудың алғашқы өнімі. Баяндау – белсенді оқу әрекеті. Баяндау оқушының түсінік деңгейін анықтап қана қоймай, әдеби шығарманың құрылым жүйесіне алғашқы бағдар ретінде және әдіскер ғалым А. М. Лаушинаның пікірімен айтқанда оқушының ақыл-ой белсенділігін танытатын үдеріс ретінде анықталады. Баяндау – әдеби мәтінді шығармашылық «өңдеуден» тұратын ой-таным жұмысы.

Алғашқысы – шығарманың тілдік ресурсын құраушы мазмұндық мәнде қарастырылуы. Оқушының тілдік тұлғасына, яғни сөздік қорына сүйене отырып түсінік деңгейін есепке алу мен әдеби мәтін ауқымында оқушының тілдік қорындамыту көзделуі қажет. Яғни оқушы әдеби мәтінді оқығанда өзінде қалыптасқан түсінік басып алғанынан жаңа деңгейге көтеріледі. Әр шығармадағы жаңа сөздер, жаңа мағына арқылы сөздік қоры толығатын мәні. Сондықтан мұғалім де, оқушы да көркем шығарманың ой әлемін арқалап тұратын негізгі қолданыстарға мән беруі керек. Сөз – ойдың «киімі», ойды жеткізудің құралы. Әдеби шығарманың өн бойында тілдік құрал әртүрлі формада: жеке сөз, сөз орталымы немесе сөз тіркестері (тұрақты сөз

тіркесі) қалпында келіп автордың ойына тірек болып негізгі мағынаны арқалап тұрады. Кейде шығармадағы сөз қолданысын түсінбеу, тұтас шығарма мазмұнын жететін түсінбеуге соқтырады. Бұл антуатын қорытынды шығарманың түсіну дейгейінде барлық сөзге талдау жасау керек деген жаңсақ пікір туындамау керек. Сол шығарма мазмұнын құрап тұрған негізгі авторлық қолданыстар назардан тыс қалмай, мағынаны терең түсінуге ықпал етуі маңызды. Ал шығарма тілінің көркемдік әлеміне көңіл бөлуді талдаудың дейгейінде жүргізіледі.

Оқу бағдарламасының өңделген нұсқасында мәтінді тұтас бастанаяқ мазмұнд ауміндеті қойылмаса да, сыныптар бойынша жіктелген баяндау мақсаты арқылы оқушының алғашқы түсінігі мен қабыл-дауына йқындауға, шығарманың игерілу сапасына ңғаруға болатын оқу-таным әрекеті жүзеге асырылады. «Диалогты оқыту» технологияларының негізінде деосындай вербалды жүйе жатыр. Мысалы, Абайдың отыз бірінші қарасөзіндегі негізгі ой түйіндер айқындап көрейік:

«Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түр-лі себеп бар: әуелі - көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ги брәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынт амен ұғу керек; үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші - ойкеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ойкеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер» (А. Құнанбаев).

Алғашқы сөйлем осы шағын мәтінге жетекші, айқындаушы сөйлем. Ақпаратты/ білімді еске тұтудың төрт түрлі себеп, шарт барілген, ал қалған мәтін осы негізгі ойды таратуға қызмет етеді (ескертпе: әр шығарманың құрылымы әрқилы, өзіндік даралығымен ерекшеленеді).

Барлық мәтінде бірінші сөйлем негізгі ойды қамтып тұрады деген жаңсақ ойту мауы керек. Әдетте, көркем мәтін ком-позициясы, соның ішінді әр азат жолдың өз құрылымы: шиыршық, сатылы, жи-нақтық, шеңбер сияқты т.т. құрылымда-рымен ерекшеленеді). Мұғалімнің міндеті сол – оқылған шығармадағы негізгі ой түйіндерді оқушы меңгере алды ма, кейбір күрделі ұғымдардың мағынасына жетіп мәтінді толық түсіне алды ма дегенді есепке алу.

«Зерттеушілік әңгіме» тәсілімен жүргізуге немесе тапсырма арқылы «әдеби шығарманы түсіну» деңгейін көтеруге болады.

Тапсырмалар сипаты:

- «Көкірегі байлаулы», «көңілге бекіту» тіркестерін қатыстыра отырып мәтінді баяндаңыз.
- «Кесел» сөзінің синонимдік қатарын жасаңыз. Әрқайсысын «ой», «сана» сөзімен тіркестіріңіз.

- «Салу» мен «салыну» сөзін салысты-рыңыз. Өздік етіс жұрнағын (-ын, -ін) бірнеше етістікке жалғап айтыңыз. Сол арқылы «қайғыға салынбау» де-ген сөздің мәнін түсіндіріңіз.
- «Уайымсыз», «салғырт» сөздерінің синонимдерін жазыңыз. Уайымсыз, салғырт, ойыншы-күлкішіл адам қан-дай? Өз пікіріңізді білдіріңіз.
- Қайғы мен құмарлық дегенді қалай түсінесіз? Өз пікіріңізді айтыңыз.
- «Естіген нәр сені ұмытпастық қатөрт түрлі себеп бар» Осы сөйлемді өз жаңыңдан қайта құраңыз. Барысепті-гінің орнына қандай форма қолдануға болады? «Естіген нәрсе» деп автор не іменің зептұрғанын болжаңыз.
- Абайдың отыз бірінші қарасөзінің мағынасын сызбаға/кластерге түзіңіз.

Дәлосындай тапсырманы өзгеші-ғар-маларға да қолдана отырып, оқушының түсінік деңгейін тереңдету аса маңызды. Мәтінді түсініп оқу үшін қарамен бел-гіленген сөздер мен тіркестердің мағынасына шаотырып, оқушылардың қабылдауын ментүсінігін есепке аламыз.

*«Менің бір көршім болды. **Өкіреш** деп қо-ятынбыз, шын аты Самат. Бойы екі метр-ге **жесе те қабыл**, қолы **дасала-құлаш**. Сол **Өкіреш** біздің ауылдағы мергеннің бірі. Біздің ауылда негізі **«асықтың майын ішкен»** мергенге кеу. Біреуі – Украин көше-сіндегі (орыс, украин ұлтының өкілдері тұратындықтан сөйтіп аталып кеткен) Петька. Петьканың шын атын әлі күнге білмейді екенмін, аты Петька болған мен **заты қазақ**, әйтеуір. **Өкіреш** тін **сұлбасы бебедейсіз** болған мен, асыққа келген-де епті. Бар денесі мен созылып барып, шоқып атады, ал Петька жалпақ бас, **қамытаяқ**, жұдырықтай бала, **сақасын жер бауырлатып** жібереді үнемі. Екеуі талай мәрте жекпе-жек ойнап көрді, олардың ойыны тым ұзаққа созылып кетеді. Аяғы-на дейін көріп отыра беруге елдің тағаты жеткен емес... Содан ауыл балалары ақылдас келіп, бес асықтан гана беріп **тайталастырып** байқады. Мұндай бәсе-кенің қанша мәрте болғанын білмедім, мен бесеуіне куә болыппын, соның үше-уінде **Өкіреш**, екеуінде Петька **жеңіске жетті**. Ал біз **секілді шала мергендер мен олар сол қолы мен ойнайды**. Соның өзін-дешақ-шәлекейімізді шығаратын сабаз-дарың...» (Е. Айдабосын «Қызыл сақа» әңгімесінен).*

Әдеби шығармадағы тірек ұғымдарды байыптау, мағынасын әлі менгермеген сөздерге көңіл бөлу «мәтіннен түсінбеген сөздерін дәйыңдар», «түсінбеген сөздерге түсінік жазыңдар» сияқты өнім-сіз тапсырмалардан гөрі әлдеқайда кең түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқушылардың мәтінді саналы оқып, түсініп баяндауын қамтамасыз етеді. 5-сы-ныпқа ұсынылған өзгепрозалық шығар-маларға да («Әжемнің әңгімесі» әңгімесі, Б. Соқпақбаев «Менің атым – Қожа» хика-яты, т. б.) осы жүйеде оқыту мақсатын қоя аламыз.

Әдеби шығарманы қабылдау мен түсінуден кейінгі нәтижелері оқушылардың мәтінге жақын баяндау мен мәтін талдау жұмыстарында көрініс табады. Мәтінді түсіну интерпретациясының әртүрлі болуы заңды, тек объективті қабылдауға қатысты негізгі мәннен ауытқымауын қадағалау қажет. Мәселен, «*Кесел*» сөзінің синонимдік қатарын жасаңыз. *Әрқайсысын «ой», «сана» сөзімен тіркестіріңіз*» тапсырмасына «кесел», «қисық», «қыңыр», «ауру», «дерт», «бітеужара», «сыздауық», «аттың алқымына шығатын ауру» сияқты түсінік берілген.

Ал поэзиялық шығармаларды алғашқы қабылдаумен түсінікті анықтауды тірек ұғымдарды жұмыс жүргізіледі. Әдіскер-ғалым

Ө.Қоңыратбаев: «Лирикалық өлең-жырлардың тағы бір ерекшелігі – көлемі шағын келіп, ой тұжырымдалыпайтылатындықтан, сөздің мәнді және мағыналық қасиеті, салмағы артатүседі», - дейді. Өлең мәтіндегі сол мән-дік мағыналық сөздерді айқындау мәтінді толыққанды қабылдауға да қызмет етеді. Мәселен, 5-сыныптағы А.Байтұрсынұлының «Егіннің бастары» мысал өлеңі:

Бірадам жас баласын жанына алды, Екеуі сайран етіп кетіп қалды.

Қыдырып әрлі-берлі жүрді дағы, Егінші егін еккен жерге

барды. Аралап әр егінді қарап жүрді, Кезеді ісіп болған егін түрлі.

Бастарындан гетолған төмен салып,

Бидайлар бейне тағзыметіп тұрды.

Жалғыз-ақ бір бидай тұр көкке қарап,

Бейне бір жалғыз өзін көпке балап. Баланың сол бидайға көзі

түсіп, Білмекке кеттікөңіл жөнін сұрап:

«Құбылып бидайлар тұр басын салып,

Жіберген мырза Құдай нұрға қанып.

«Әй, әке, мұның мәнін

түсіндірші, Біріскетұрмын өзім қайран қалып. Бұл Бидай көтеріп тұр

басын көкке, Қарайды шекірейін өзі көпке.

Өзіне өзгелерді теңгермейтін,

Сонша ма бұл бидайдың дәні көп пе?»

«Айтайын мұның мәнін, балам, саған, Шырағым, түрін көріп таңданба оған

.

Өзгесі төмен қарап

бүгілгенде, Ойлама кеме кендеп бәрі сонан». Және де әкесі айтты баласына:

«Сұқтанба құрсорайған қарасына. Құдайым өзгесіне дән бергенде, Бұл

бидай дәнсіз қапты арасында. Бидайлар басы толық иіліп тұр,

Дән берген қожасына сыйынып

тұр. Басында бұл бидайдың дәні болмай, Кекірейін, көкке қарап, бүлініп

ұр.

«Елде көп бұл бидайдай адам, - дейді,

Тәкаппар, оның халық жаман, - дейді.

- Қалты еместәккапарлық данышпанның,

Тұтынба бұл мінезді, балам», - дейді.

Өлеңдегі курсивпен берілген сөздер мағынасына көңіл бөлуді керек екендігін аңғарса, әкелің балаға айтарға біратының тірек ұғымдары қарамен берілген сөздер-де, яғни «таңданба», «сұқтанба», «тұтынба» деген пайыммен берілген. Әр шығарма-да оқушы түсінбейтін, қолданысқа түсірмейтін сөз, ұғым қалмауын қамтамасыз ете отырып оқушының әдеби мәтінді түсіну деңгейін кеңіту мүмкіндігін туғызу мағызды. Сол арқылы оқушының сөздік қорын молайтып танымдық белсенділігін арттырамыз. Әр мәтіндегі негізгі ұғым сол мәтінді түсінудің, ұзақ жадтасақтаудың дәкілті бола алады.

Әдеби шарманы түсіну» бөлімшесін-дегі оқыту мақсаты 5-тен жоғары сыныптарда шиыршық әдісімен ұсынылған. Негізгі ұстаным ортақ болғанымен сынып жоғарылаған сайыноқу-таным әрекеті күрделеніп дамытыла беріледі. Оқушыға оқиға желісін бастан-аяқ баяндау міндет-телмейді. Тапсырмаларда әдеби шығарманы оқиға желісіне қатысты бөлігіне мән-мағынамен ерекше қарастырып, оқиғаның негізгі мән-мағынасын анықтайды. Мәселен,

«...Тортайтас күркені ұядайқылып жинап, тазалап қойыпты. Бұдан бұрында осы жергесан рет келіп, мекеніне айналдырған секілді. Қайран қалдым. Ағаштан қиып нар жасап, үстіне шөптөсеген. Өзіне тиесілі кітаптар әбден көпоқылғандықтан, жемтір-жемтір болып бір бұрышта жинаулы тұр. Төр алдына ешкінің терісін төселген. Қарағайдың жуан кеспелте киімінен толжа-сап, майшам қойыпты. Тастан қаланған жерошақта маздап жанған от. Сіркіреп жаңбыр жауды. Үңгіргесу тимейді екен. Күн бұлтты болған соң ба, ымырт ерте үйіріліп, көз байлана бастады. Үйден ұрлап алып шыққан нан мен ірімшікті столдың үстіне қойдым. Нардың шетінде жалаң аяғын салбыратып үнсіз отырған Тортай: «Рақмет», - деді. Үні біртүрлі көңілсіз, қарлығың қырап шықты. Ешкім жоқ та жылаған секілді, оттың сәулесі тиген көзіңіз артып, домбығып тұр еді...» (О. Бөкей. «Тортай мінгенақ бозат»).

- Тортайдың тұрған үйінен қуылған кез-дегі тіршілігін сипаттап жеткізіңіз.
- Тортайдың тіршілік әрекетін баяндаңыз,
- Күрке ішіндегі заттық деректерге мән бере отырып, орналасу қалпын түсін-діріңіз;
- Кейіпкердің көңіл-күйін, баяншы-кейіпкермен қарым-қанытасын жеткізіңіз, т.б.

Ал поэзиялық шығармаларда тірек ұғымдарға сүйене отырып идеялық мазмұнды қамту көзделуі керек. Мәселен,

*Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң, арқалан. Сенде—
біркірпіш, дүниеге Кетігін тапта, барқалан!*

*Қайрат пен ақыл жолта бар Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар, Сол жарасартуғанға.*

*Бастапқы екеуі соңғысыз Біте қалса қазаққа,
Алдың—жалын, артың—мұз, Барар едің қай жаққа?*

Пайданы көрсең бас ұрып, Мақтанды іздеп, қайғы алма. Мініңді ұрлап жасырып, Майданға түспей бәйгі алма

*Өзіңде бар мен көзге ұрып, Артыла мде мөзгеден.
Күндестігін қоздырып, Азапқа қалма езбеден.*

*Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегің кетпес далаға.
Ұстазтық қылған жалықпас Үйретуден балаға. (Абай)*

- пайымдаңыз;
- Негізгі тірек ұғымдарды анықтаңыз.
- «Бастапқы екеу соңғысыз, Біте қалса қазаққа» деген тармақтағы ақын мең-зеген бастапқы мен соңғы ұғымда-рынайқындаңыз.
- Өлеңдегі «майданға түспей бәйгіге алу» мағынасына шыңыз.
- «Езбе» сөзінің мағынасын аша отырып, қандай адамды нұсқап тұрғанын түсіндіріңіз.

Қорытынды

Тұжырып айтқанда, әдеби шығарманы түсіну үшін мәтіннің (шағын бөлігінің өзін) тиісті түрде зерделеу қажет. Мәтіннің мағыналық, мәндік қабатын айқындап, танымдық деңгейде оқудың өзін интерпретацияның алғашқы қадамы саналады. Теориялық және практикалық талдауларда айқындалып жүргеніндей, интерпретация үдерісі бірнеше кезеңді қамтиды: болжам, зерделеу, гипотеза, негізгі мағынаны тану және оларды белгілі мәліметтермен салыстыру, мәтіннің мағынасын түсінетін алғашқы екі кезеңді үйлестіру. Мәтінді түсініп оқу автор мен оқырман әлемінің ұшырасуы, автор мен оқырман әлемінің қарсы қадамы. Ғалымдар интерпретация үдерісінде реципиенттің мәтін проекциясын құратынынайтады. Соларқылы мәтінді өзіндік бағалау, яғни аксеологиялық интерпретацияның да алғашқы баспалдақтары қаланады.

Қолданылған деректер тізімі

1. **Никифорова, О.И.** Психология восприятия художественной литературы / О.И. Никифорова. – М.: Книга, 1972. – 152 с.
2. **Гадамер, Г.-Г.** Диалектическая этика Платона: феноменологическая интерпретация «Филеба»: пер. с нем. и предисл. О.А. Коваль. СПб.: С.-Петербургское философское о-во, 2000. – 255 с.

2. Шлейермахер, Ф. // Большая советская энциклопедия: в 30 т. / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1969.
3. Қоңыратбаев, Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 1985.
4. Маранцман, В. Г. Богданова О. Ю. Методика преподавания литературы 1995.
5. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Р. Құтқожина, Қ. Бітібаева, Е. Арын. 3-басылымы, өңделген. — Алматы: Атамұра, 2012. — 288 б.

